

В.В. Ващенко
кандидат історичних наук
Дніпропетровський
національний університет

БРАНЕЦЬ КЛАСИЧНОЇ ОСВІТИ: “ФІЛОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ” ЯК РУШІЙ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЕКТІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО

“Ставлення М. Грушевського до політики формувалося через класичну філологію” – ось та загальна теза, вагу якої пропонується випробувати й послідовно пропустити через тканину даного тексту.

Можна розщепити цю тезу й виокремити кілька сенсових пластів – *дисциплінарний*, *символічний* та *свідомісний*, зважаючи на те, що апеляція до кожного з них передбачає власну систему кодування й, відповідно, розшифровки.

Сценою для її дисциплінарної розшифровки виступає припущення, що саме в дисциплінарному просторі класичної філології, завдяючи напам'ять величезні уривки з текстів грецьких та латинських авторів, спочатку гімназист, а опісля студент М. Грушевський вперше зіткнувся з класичною парадигмою політики й, орієнтуючись на античні взірці, сформував для себе той “ідеальний тип” політики та політичного діяча, який визначав хід його думки протягом усього життя. Філологія, напевне, й утворювала для М. Грушевського первинний “простір зустрічі” з “політикою як теорією”, причому “навчання філології” було для нього водночас й “навчанням політиці”.

На символічному рівні це значить також, що філологія як різновид діяльності в текстах М. Грушевського завжди виступала своєрідним зворотним боком політики, її негативною та пасивною іпостассю, а отже, при відповідних умовах могла бути вільно конвертована в політику: ставлення до політики так чи інакше було пов'язане з функціонуванням її антиподу, філології, чийм кривим дзеркалом щонайменше вона була.

Проте, окрім двох вищенаведених значень, звернемо увагу й

на так званий феномен “філологічної свідомості” М. Грушевського, можливо, найважливіший з усіх, які стосуються його політичної діяльності. Бо йдеться про певну організацію взаємообміну між текстом та реальністю, про певне сприйняття часу та дії. Можливо, саме тут, в усвідомленні того факту, що політична реальність для М. Грушевського виступала лише проекцією дійсності літературної, була своєрідним продовженням його студентських філологічних вправ та засвоєних дидактичних істин про політику, закорінених у класичних епохах, й полягає специфіка “філологічної свідомості” М. Грушевського.

Проф. Я. Грицак виокремив три групи конкретних завдань, які вирішувала система європейської гімназійної освіти другої половини XIX ст. стосовно Габсбурзької імперії (проте ситуація в Російській імперії виглядала аналогічною) – *мнемонічну* (загострення пам’яті), *громадську* (формування лояльного підданця імперії) та *естетичну* (надавала взірці поетичної творчості): “Наука полягала в заучуванні напам’ять великих текстів “звідси й досі” та пересичуванні уроків латинськими, грецькими і німецькими зворотами, тропами та фігурами античної поезії... Вивчення напам’ять великих текстів мало потрібну мету: розвинути й загострити пам’ять; дати дитині добрі зразки любові до батьківщини, мужності, витривалості та інших чеснот лояльного підданця імперії; і, нарешті, відкрити учневі скарби античної поезії. Дехто наводить інші мотиви: сила силенна вивченого напам’ять мала притупити зародок самостійної думки...”¹.

Інтелектуали початку XX ст., зокрема, сучасники М. Грушевського італієць Б. Кроче (народився у тому ж 1866 р., що і Михайло Сергійович) та іспанець Х. Ортега-і-Гасет кожен у власний спосіб осмислили цей феномен філологічної свідомості. Так, Б. Кроче, стійкий імунітет якого до класичної філології випрацювався упродовж довгих років його навчання в католицьких школах та Римському університеті, свою галерею псевдоісторій розпочинає з т.зв. “філологічної історії”: “Наївна віра філологів в те, що їм вдається утримати історію у бібліотеках, музеях та архівах... не залишається пасивною, а навпроти, породжує образ історії, що створена з предметів, традицій та документів (порожніх традицій та мертвих документів): таку історію мали б називати філологічною”². До факторних ознак філологічної історії, що тримається на ставленні до джерела як до речі, італійський інтелектуал зарахував, насампе-

ред, її комплізативний характер³, “філологічний метод”⁴ та опору на авторитет, “на який завжди можна послатися”⁵. Але факторною ознакою цього філологічного типу псевдоісторії італійський інтелектуал вважав її індиферентність до життя: “Чистий філолог володіє привілеєм абсолютної індиферентності... У цьому збайдужінні до істини, що притаманна філологічній історії, причина тривалих дискусій між істориками-філологами та істориками як такими; останні, зайняті рішенням нагальних проблем, не виносять, коли як це рішення їм пропонують безплотні філологічні ізиски...”⁶.

На цій же рисі – зацикленості людини з філологічною свідомістю на минулому й її сліпоті стосовно майбутнього – наполягав іспанський філософ Х. Ортега-і-Гасет. Поведінка носія “філологічної свідомості”, як вважав іспанський інтелектуал, ґрунтується на прецеденті: саме у минулому така особа шукає взірці для своїх дій, залишаючись нечутливою до викликів життя: “Антична людина відзначається неймовірною сліпотою щодо майбутнього... вона глибоко закорінена в минулому. Перш ніж зробити що-небудь, вона ступає крок назад... вона шукає в минулому зразка для сучасної ситуації, і поринає в минуле..., щоб, знайшовши там відповідь, застосувати її до сучасних проблем. Тому все її життя є до певної міри оживленням минулого. Це означає бути архаїчним, і такими були майже всі греки і римляни... Ця ніби манія схоплювати все сучасне пінцетом минулого перенеслася від античної людини до модерного філолога. І тому філолог також сліпий щодо майбутнього. Він також дивиться назад і всюди дошукується прецеденту, якого називає милим словом буколічної поезії “джерело”... Завжди погляд назад, “сьогоднішнє” йде слідами “вчорашнього”. Сучасний філолог є відгомонам класичного біографа”⁷.

Спираючись на тексти іспанського мислителя та українського літератора В. Юринця, українська дослідниця О. Забужко розглянула феномен філологічної свідомості стосовно українського контексту: “Ось звідсіля бере початки наш славнозвісний... як протилежність історизмові “філологізм” – та “літературщина”, котру В. Юринець іще в 1920-ті з повною рацією проголосив був “великим ворогом сучасної свідомості”. Саме – сучасної, отже синхронної біжучому життю, збіжної з ним: тут, на наш погляд, він зазирнув далі, ніж Ортега-і-Гасет, котрий так само вбачав у “філологізмі” виплід не-європейської темпоральності... Явище схарактеризоване слушно, але, якби справа була тільки в самій античності, воно не репродукува-

лось би в новітній історії з такою затятою силою власне в тих народах, що опинилися на периферії історичної творчості... Там, де властиво історією народу робиться – вимушено – історія літератури..., – де, відтак, філологічна свідомість виходить за межі своєї компетенції, вона обов'язково проявляє з часом свою абсолютну життєву... схоплено відразу дві сутнісні характеристики філологічної свідомості – поруч із вже відзначеним пасеїзмом, перенесенням центру ваги на пам'ять... ще й докончену дистанційованість від життя, завдяки якій філологічна свідомість тільки й спроможна творчо себе актуалізувати, конструюючи, на противагу реальному світові, свій власний – в уяві”⁸.

Якщо конкретизувати все вищесказане, то завдання даного нарису – продемонструвати, як під час соціальних потрясінь у Російській імперії, революції 1905–1907 рр. саме класичний стиль мислення, сформований філологічною освітою, зокрема, однією з концепцій Аристотеля, спрямовуючи одночасно хід думки М. Грушевського-науковця та політика-ліберала, визначав антирадикалізм та конформізм його поглядів щодо проблем національного розвитку та політики уряду.

М. Грушевський, як відомо, отримав типову для дворянина класичну гуманітарну освіту, пройшовши шлях від гімназії (в Тифлісі) до університету (св. Володимира в Києві). Основу цієї освіти складала *філологія*, що робила акцент на ознайомленні з оригінальними текстами канонізованих грецьких та латинських авторів, серед яких Платон та Аристотель знаходилися на вершині піраміди.

Проте добре відома *стійка негативна оцінка* М. Грушевським класичної філології, яка залишалася незмінною протягом багатьох років й зафіксована в двох автобіографічних текстах вченого – 1906 та 1928 рр. (“Автобіографії” та “Як я був колись белетристом”). Учений розглядав *філологію як своєрідну форму аскетичної практики* – тієї поведінки “самоумертвлення” та “ескапізму” (втечі від життя), до якої він вдався в Київському університеті. Правда, щодо мотивів такої своєї поведінки, то М. Грушевський “плутався в свідченнях”. Хоча в обох текстах і йшлося про *примус – поведінку всупереч власним бажанням* М. Грушевського, “джерело” самого цього примусу кардинально різнилося від тексту до тексту, походило з різних “інстанцій” – “зовнішньої” та “внутрішньої”. Так, в “Автобіографії” 1906 р. всю *відповідальність* за власну поведінку на перших курсах університету М. Грушевський переклав на

С. Грушевського: Михайло, відсторонившись від політичної діяльності й поринувши з головою в навчання (що з перспектив університетського уставу 1884 р. значило – в класичну філологію), реалізовував у такий спосіб *волю батька*: “Зрештою, роки 1886 – 90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними винятку. *На перший план висунуто класичну філологію, все інше заховано на другий план, обкрито й обмежено загальними курсами, сі виклади небагато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальності студент. Семінарії поставлені були незвичайно слабо...*”⁹. Символічний обмін, в який було включено цей уривок з “Автобіографії”, розгорнув гру в тотожність по вісі “політика” – “філологія”.

У пізнішому тексті “Як я був колись белетристом” учений наголошував на *самопримусі*: наратор пропонував читачу сприймати занурення в філологію як *спокутування гріха погорди*, пов’язаного з амбітними літературними планами, тобто, *як поведінку внутрішньо вмотивовану*: “Коли б я жив сто літ раніш, я пішов би був в монастир... Тепер же я наложив на себе не меншу аскетичну дисципліну – але проходив її на філологічному факультеті, реформованою за уставом 1884 року. Треба знати, як ся устава покалічила філологічний факультет, і яку ненависть викликала до себе класична філологія, котрою навантажено всіх студентів без різниці: істориків, словесників, філософів, спихнувши на другий план предмети їх спеціальності. І от тоді буде зрозуміле моє аскетичне самоумертвлення, з котрим я... змусив себе – тому що се мені було непотрібне і ніякого реального інтересу не мало – з незвичайною совісністю студіювати латинських і грецьких класиків, щоб виконати на всі сто процентів вимоги сього злобного статуту, обчисленого на те, щоб вбити всякий громадський інтерес в студентах університету, відвернувши їх від тих живіших дисциплін... до студій граматики, метрики і всякої іншої схоластики...”¹⁰. Символічний обмін, який було задіяно М. Грушевським, тут утримувався на еквівалентності “белетристика” – “філологія”. Аскетизм і полягав у пригніченні бажань: всупереч раціональності, всупереч практичній корисності, всупереч власним бажанням М. Грушевський студіює грецьких та латинських класиків, студіює “з незвичайною совісністю”, “на всі сто...”. Таким чином (й саме це впливає зі слів М. Грушевського), попри всю свою ненависть (а саме така психологічна реакція домі-

нувала в Михайла Сергійовича по відношенню до класичної філології), він з відповідальністю й повною сумлінністю студіював грецьких та латинських авторів – той напрям, який було узагальнено ним у терміні “схоластика”. Щодо ненависті як психологічної реакції на схоластику (класичну філологію), то тут ми готові повірити М. Грушевському. Проте стверджуємо, що цю ненависть Михайло відчував вже в Тифліській гімназії. Йї до того ж, сліди моделі, до якої вдався М. Грушевський у 1906 та 1928 рр. й яка порівнювала аскетичну практику та релігійний ритуал із заняттями філологією, наявні були вже в “Щоденнику” 1883–1884 рр.

У запису, датованому 6 жовтня 1883 р., гімназист М. Грушевський вперше прописав фігуру, в якій включеність у формальний релігійний дискурс, аскетичну практику ототожнюється за своїми негативними наслідками з дією філологічної освіти: “...среди этой гнетущей, подавляющей всякую мысль обстановки, этой пучины, которая, пожалуй, не уступит московской (с той только разницей, что у нас вместо подвохов, спасения душ да мук адовых, разговор идет об эстетике, тропах, косвенных речах, но что касается до действия этих разговоров, то я полагаю, что они скорее сделают из человека болвана и тупицу, чем московские), этой трясины, засасывающей мыслящего человека и выбрасывающей вместо него глупого надутого болвана с претензией на образованность и развитие...”¹¹.

Гімназіальними роками датується й перший спротив Михайла проти такого виду освіти. Залишився текст М. Грушевського, психологічним приводом до написання якого, гадаємо, з повним правом міг виступати саме цей університетський устав 1884 р., що підвищив до абсурду обов’язкову долю класичної філології в структурі знань історичного навчання. Прикметно, що текст мав промовисту назву “Про схоластичний напрям у науці” й був написаний саме в 1884 р. Цей текст, на нашу думку, – форма критики гімназистом М. Грушевським сучасного йому стану гуманітарної науки, реакція на “нову схоластику”, що мала запанувати в університетах з прийняттям нового уставу. У ньому ми вибірково виокремлюємо один надпис: “Сами науки двигались весьма мало, принуждение примеряться к требованиям богословия, доставшись в наследство от античных народов, они оставались почти без прогресса. Авторитет Аристотеля царит в них со своим дедуктивным методом. Т.о. содержание было дано готовым в виде богословия, не смея касаться до сущности исследования, оставалась форма – способы оформления, независимо

от содержания, и это поглощало труды ученых того времени. *Эта формальная, мертвящая наука, лишённая реальной основы, получила название схоластики*"¹².

Якщо побудувати асоціативний ряд, розгортанням якого рухає класична філологія в трьох вищенаведених мемуарах, то вибудовується такий ланцюг: "класична філологія" – "схоластика" – "Аристотель". Й все це сприймалося з ненавистю, але "на всі сто".

Існує, правда, текст, чи не єдиний, в якому М. Грушевський таки надіслав подяку навздогін власному "філологічному минулому" – йдеться про "Вступну лекцію" 1894 р. в Львівському університеті: "Я перейшов в своїм часі філологічну школу і з неї міцно витвердив принцип – *nemini credere*. Завше шукати і ніколи не задовольнятися, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так що всякий інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна..."¹³. Філологія тут сталася в нагоді саме як символ відстороненості від політики – символ, яким учений радо скористався в контексті угоди з поляками.

М. Грушевський, презентуючи себе як прихильника філологічного методу в історіописанні, фактично проголосив власну аполітичність, що мало заспокоїти польські кола, стурбовані питанням про дотримання тільки-но прибулим ученим умов "об'єктивності". М. Грушевський успішно зіграв роль "філолога-критика", роль, зрозумілу читачам кінця XIX ст. Сценарій під неї було написано в межах традицій академічних філологічних дебатів 2 половини XIX ст., перед в яких на європейському континенті вела німецька філологія. Боротьба між двома таборами німецької філології – філологічної лейпцизької "критичної" школи Готфріда Германа (Gottfried Hermann) та "антикварної" школи Ф.Г. Велкера (F.G. Welcker) й А. Боекха (A. Voelckh), проникла в серце класичних досліджень й мала, здається, певний вплив на власну думку М. Грушевського.

У 1898 р., на самому початку першого тому "Історії України-Руси", вчений знову звернеться до філології як інструменту розширення темпорального поля історичної науки (поруч з антропологією). "*Самі сі дисципліни – фільольогічні й археольогічні, не знайшли досі тих середніх термінів, на яких можуть зійти ся*: серед археольогів і антропольогів не рідко можна стрінути дуже зневажливе помітування висновками гльотики – заперечуєть ся сама можливість добути якісь користні результати сею дорогою, і з другого боку подібні ж скептичні погляди на висновки антропольогів і архео-

льогів можна стрінути серед язикознавців. В дійсності, розуміється, вся вага в методах препарування і студіювання матеріала”¹⁴.

Наголосивши, як видно, на взаємній недовірі, що існувала між археологами-антропологами, з одного боку, та філологами, з іншого, М. Грушевський підкреслив, що саме пошук певних “середніх термінів” може бути корисним для розвитку історичної науки. Отже, інтердисциплінарний кордон між філологією та археологією пролягає по лінії якихось “середніх термінів”, й звідси дисциплінарні межі філології окреслюються саме цими “середніми термінами”. Оскільки тексти М. Грушевського містять метонімічний ряд “класична філологія” – “схоластика” – “Аристотель”, то саме в працях давньогрецького мислителя будемо шукати ключ для інтерпретації вищенаведеного висловлювання українського історика. Психологічний парадокс полягає в тому, що дуже часто нами рухає те, що ми ненавидимо, й задекларована ненависть до класичної філології зовсім не відвернула молодого науковця від сумлінного опанування цієї дисципліни. А проголошення М. Грушевським Аристотеля “батьком схоластики” – зовсім не гарантія того, що саме цей філософ не визначав хід думки українського історика.

У відомому тексті Аристотеля “Нікомахова етика”, що задумувалася ним як наука про “державу”, філософ розвинув своє знамените вчення про “золоту середину”. Це вчення, що трактувало “середину” як “не надлишок” й “не нестачу” та склало серцевину західної метафізики, було переглянуто лише у 2 половині ХХ ст., зокрема, представниками так званого французького постструктуралізму. Наприклад, Ж. Дерріда саме на шляху переформулювання цієї концепції Аристотеля в “термінах” “supplement” (одночасно “й нестача, й надлишок”) вбачав можливість уникнути влади метафізики та західного філологоцентризму.

М. Грушевський же, закликаючи філологію та археологію шукати середні терміни, фактично слідував інструкціям батька схоластики Аристотеля: *“Якщо ж будь-яка наука успішно здійснює власну справу (to ergon), тобто, спрямовуючись до середини й до неї ведучи власні результати... [виокр. – В.В.], то і добродетельність яка, як і природа, й точніше й краще будь-якого [майстра], буде... влучати у середину...”*¹⁵.

Квінтесенцією вчення грецького філософа є така фараза: “Ось чому потрібно сказати й про це, щоб краще зрозуміти, що володіння серединою є похвальним у будь-чому, а крайнощі й не похвальні, й не правильні, а гідні лише засудження”¹⁶.

Здається, український інтелектуал, який всупереч власним бажанням з такою наполегливістю студіював у гімназії та університеті грецьких і латинських авторів, таки досяг успіху й добре засвоїв, принаймні, вчення Аристотеля – батька схоластики, але не забуваймо також і першого вчителя щодо “політики”. Можна констатувати, що в багатьох текстах, ініційованих подіями 1905–1907 рр., політик М. Грушевський звертався саме до цієї універсальної концепції. Причому, застосування концепції М. Грушевським було справді *універсальним* – у відповідності до припису афінського мислителя, що “володіння серединою є похвальним у будь-чому”. Звідси, під юрисдикцію принципу “золотої середини” підпадала політична дія будь-якого “суб’єкта” (чи йшлося про політику українців у Державній Думі, чи про заходи уряду) й не лише вона (у випадку з інтердисциплінарними “середніми термінами”). Ця принципова всеосяжність дозволяє говорити саме про елементи певного класичного стилю мислення, який існував як форма філологічної свідомості й виводив з *прочитаного* й *заведеного* політичну дію.

У 1905 р. (5(18) грудня) М. Грушевським було написано текст “На руїнах”. Серед багатьох закликів, які мали б почути українці, пролунав і заклик щодо напрацювання “середніх термінів” як сенсового простору їхньої спільної дії та форми національної презентації: *“Українці різних напрямів і поглядів повинні знайти між собою той середній термін* своїх спеціальних національних домагань, які не можуть бути осягнені без їх власних старань і заходів, і повинні кожний з свого боку і становища пропагувати ці постулати в своїй суспільності і в близьких йому кругах чужонародних”¹⁷. Те, що стосувалося українців у їхньому пошуку “середніх термінів”, мало відрізнялося від такої ж необхідності віднайти “середні терміни” філологією та археологією. Таким чином, “українці” можуть бути легко обміняні на “археологію” та “філологію”. Проте головне це те, що загальний принцип не може зазнати жодних змін, а метафізика Аристотеля раз у раз буде підтверджувати власні права.

В іншому місці, прояснюючи політичні завдання української “національної спільноти”, історик вдався до метафори “золотої стежки”, рівновіддаленої як від крайностей бездумного підлаштування “української реальності” під “світові тенденції”, так і меж “націоналістичної виключності”: “Сумою змагань поступових елементів національної суспільності повинна протопорювати ся *золота*

стежка, рівно віддалена і від легкoduшного хапання “останніх слів” чи “останніх криків” якої-небудь світової моди, без всякого зв'язку з своїм громадським, національним життєм та його традиціями, – і від націоналістичної реакційности, замкнутої в кругу своїх національних святощів і “власної мудрости”... *І та і ся крайність рівно шкідливі для національного життя*”¹⁸.

Виважена урядова політика, на думку М. Грушевського, можлива лише за умов дотримання принципу рівноваги. І тут вчений не вирізнявся оригінальністю. Задля лікування певних політичних симптомів Михайло Сергійович прописав знову ту ж саму універсальну пігулку “середнього шляху”: “Правительство, яке не мало стільки розваги, щоб *іти середньою дорогою*, уловлюючи симптоми зневіри в крайні гасла реформи, не потрапить і далі опанувати ситуації. Росія стоїть перед дилемою: або йти шляхом анархії й розкладу, або по антракті утоми й апатії з новою енергією взятися до оновлення державного й суспільного ладу”¹⁹.

Цікавим є те, що питання приналежності М. Грушевського до “народницького/державницького” напрямів, тобто, його ставлення до побудови української національної держави, також може бути інтерпретовано в контексті всеохоплюючої аристотеліанської концепції: “Та ці погляди, безумовно, є крайністю, а *істина й тут лежить посередині*. Народність для свого розвитку не потребує неодмінно політичної самостійності, але ця самостійність, за відсутності особливо несприятливих умов (як, наприклад, край поганий державний лад...), є найбільшою гарантією повного й необмеженого національного розвитку...”²⁰.

Можна сказати, що свідомість, підпорядкована принципу золоті середини, складала основу того стилю мислення, якому на рівні політичної ідеології відповідав *лібералізм*. Лібералізм М. Грушевського у 1905–1907 рр. легко знаходив своє виправдання та обґрунтування в метафізиці Аристотеля. Можна сказати, що імперська класична освіта, у випадку з М. Грушевським, виконала власне призначення – сформувала лояльного громадянина, не схильного до радикальних дій, громадянина, який, уникаючи крайнощів, завжди залишався на поміркованих й виважених позиціях. Причому цими крайнощами, як було показано вище, могли виступати як національна держава, так і націоналізм.

Підсумовуючи, зазначимо, що приблизно з середини XIX ст. під впливом класичної філологічної освіти відбулася подія, зовні

малопомітна, вага якої визначалася зміною домінанти мислення й світосприйняття. На місце *радикального* стилю мислення, що утримувався бінарним принципом структурування й проявляв себе в формі *романтичної парадигми* в науці та ідеалах *геройчного й революційного* в соціальній практиці, прийшла *поміркована* модель світосприйняття, яка актуалізувала принцип триєдності, відкидаючи бінарні опозиційні елементи як крайнощі, яких треба уникати, й вилілася в *позитивістській* науковій парадигмі та ідеології *лібералізму* з його культом *поступу*. Таким чином, “німа подія” ХІХ ст., яка стосувалася самих основ мислення й світовідчуття, могла б бути озвучена як смерть бінарних структур романтизму. Задля розуміння цього перевороту ХІХ ст. коротко накреслимо ідеальні типи цих стилів мислення.

Романтична картина світу, яка будувалася на контрасті, гри світла й тіні, присутності розмитості фарб та переходів, була спадкоємницею християнської моделі стосовно істини, де істина-Христос протистояла “батькові брехні” – дияволу й де соціальна дія визначалася екзистенційною дилемою “або-або”, що виключала конформізм як форму соціальної адаптації та наукового дискурсу. Пафос революцій 1848 р. в Європі походив саме з цього джерела.

І той, і інший стилі мислення були закорінені в класичній західній метафізиці й, зокрема, у християнській теології, витоки якої треба шукати в працях Аристотеля та Платона. Вже у гімназії М. Грушевський відійшов від романтичного світогляду, який утримував у собі спадщину середньовічної релігійної непримиримості. Характерно, що аналізуючи відомий твір романтика М. Лермонтова, гімназист М. Грушевський інтерпретував поведінку, що ґрунтується на дуальному принципі “або-або” як диявольську: “...он – это неукротимо-гордое, высокомерное создание, не захотел постепенно, медленно, шаг за шагом приобретать расположение Тамары... Обыкновенная личность стала б ожидать, пока рассеется, утешится горе Тамары, но в явлении Демона у трупа синодала выказываются черты его характера – он не терпит хитрых отходов, мудрых правил Festino aute, и капля гору точит, он придерживается пословицы – либо пан, либо пропал, он хочет, так сказать, дать битву врагу тогда, когда он собрал все свои войска, чтоб сразу, одним ударом уничтожить их...”²¹.

З перспектив вищесказаного відмова М. Грушевського від бінарного структурування, від дії за приказкою “або пан, або про-

пав” цілковито могла бути потрактована в термінах благочестя його індивідуальної релігійної (схоластичної, філологічної) свідомості, а пошук “золотої середини” та політичний лібералізм, з такого ракурсу, взагалі мали б бути проголошені божественними.

¹ *Грицак Я.* Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота.– К., 2006.– С. 84.

² *Кроче Б.* Теория и история историографии.– М, 1998.– С. 18.

³ Там же.– С. 18.

⁴ Там же.

⁵ Там же.– С. 19.

⁶ Там же.

⁷ *Ортега-і-Гасет Х.* Бунт мас // Вибрані твори.– К., 1994.– С. 118.

⁸ *Забужко О.* “Психологічна Америка” і азіатський ренесанс // Хроніки від Фортінбраса. Вибрана есеїстика 90-х.– К., 2001.– С. 228–229.

⁹ *Грушевський М.С.* Автобіографія 1906 р. // Великий Українець: матеріали з життя та діяльності М. Грушевського.– К., 1992.– С. 199.

¹⁰ *Грушевський М.С.* Як я був колись белетристом // Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар.– Нью-Йорк; К., 2000.– С. 131.

¹¹ *Грушевський М.С.* Щоденники (1883–1884 рр.) // Київська старовина.– 1993.– № 4.– С. 14.

¹² *Грушевський М.С.* О схоластическом направлении в науке.– ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 99., арк. 1–1 зв.

¹³ *Грушевський М.С.* Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.– Л., 2002.– Т. 1.– С. 74.

¹⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991.– Т. 1.– С. 18.

¹⁵ *Аристотель.* Никомахова етика // Сочинения: В 4-х т.– М., 1983.– Т. 4.– С. 86.

¹⁶ Там же.– С. 89.

¹⁷ *Грушевський М.С.* На руїнах // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.– Л., 2002.– Т. 1.– С. 319.

¹⁸ *Грушевський М.С.* Наша політика. – Л., 1911. – С. 97.

¹⁹ *Грушевський М.С.* Перша річниця російської конституції // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.– Л., 2002.– Т. 1.– С. 374.

²⁰ *Грушевський М.С.* Єдність чи розпад [Росії]? // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.– Л., 2002.– Т. 1.– С. 408.

²¹ *Грушевський М.С.* Щоденник (1883–1884) // Київська старовина.– 1993.– № 5.– С. 14.